

๒๑. ต้นกำเนิดแห่งความไม่รู้จริง

The Origin of Ignorance

By Nithee Siripat – Siripat.com and Academiae Network, 2015

ความสำคัญของบทความ

ต้นกำเนิดของความไม่รู้จริงในอริยสัจ ๔ กาลทั้ง ๓ และปัจจุสมุปบาท ๑๒ นั้น นำมาซึ่งความหลงขาดสติในการพิจารณาธรรมอันเป็นความจริงในชีวิต นั่นคือ “อวิชชา-โมหะ” ซึ่งหลายคนมองข้ามความสำคัญในประเด็นดังกล่าวนี้ไปด้วยความประมาท ทำให้มองไม่เห็น “รากเหง้าแห่งอกุศล” [อกุศลมูล ๑] ได้แก่ “โลภะ-โทสะ-โมหะ” ซึ่งเป็นที่มาของ “อวิชชา” หรือ “อสัมปชัญญะ” คือ ความไม่รู้ไม่เห็น “มกุฏัจจะ” คือ การอยู่อย่างขาดสติ-ไม่มีสติ-ระลึกลำบากไปไม่ได้-ระลึกลำบากไปก็ไม่ได้-นึกไม่ออก-จำไม่ได้-พันเพื่อน-หลงลืม-หลงเลื่อน-หลงไหลไป-หลงพร้อม นั่นคือ “สมุโหวิทาโร” แปลว่า “อยู่ด้วยความหลง” [สัมโมหะ-หลงไหล ปโมหะ-ความลุ่มหลง] จนถึงขั้น “อัสัมโพชะ” [ไม่รู้ตามเป็นจริง] หรือ “อัญญาณ” [ความไม่รู้ = อโยนิโสมนสิการ] ในขั้นสุดท้าย คือ ความโง่เขลาเข้าครอบงำกลุ่มมัจฉิตด้วย “ปริยฎฐานกิเลส” คือ เหล่าบรรดานิเวศน์ทั้งหลายเข้าปิดกั้นปัญญาไม่ให้เข้าถึงอกุศลความดีทั้งหลาย คือ เห็นกุศลเป็นอกุศล ไม่ยอมรับสภาพที่เจริญในสุคติ หมกมุ่น เลอะเทอะ เปรอะเปื้อน อยู่อย่างน่าสมเพช ในความเลื่อมทางจิตใจด้วยธรรมเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย ก็เพราะความไม่รู้จริงนี้เอง ในการปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย ในขั้นสุดท้าย คือ การสงบระงับดับ “อวิชชาแห่งกิเลสอาสวะ” การจะเข้าถึงภาวะที่ปลอดภัยจากอกุศลธรรมนี้ได้ ต้องเจริญด้วยปัญญาแห่งญาณในภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน นั่นคือ การพิจารณาจนเป็นธรรมตามเป็นจริง (๑) อวิชชา มีลักษณะ ๒๕ ประการ กับ (๒) ทุกข์ในอาการ ๔๐ เพราะ “อวิชชา” เป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ ที่เกิดขึ้นวงเวียนของปัจจุสมุปบาทจักร [อนุโลมปัจจุสมุปบาท = พิจารณาสาเหตุแห่งทุกข์] คือ “อวิชชา-ตัณหา-อุปาทาน” ที่ส่งผลวิบากในอกุศลจิต คือ “โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส” [ความโสก-ความคร่ำครวญ-ทุกข์-โทมนัส-และความคับแค้นใจ] เพราะความรู้ไม่เท่าทันในกิเลส ฉะนั้น ในการคิดสืบหาต้นเหตุนั้นของสาเหตุแห่งทุกข์ คือ “อวิชชา” นั้น จึงเป็นกระบวนการคิดที่ถูกต้องโดย “โยนิโสมนสิการ” เป็นความนึกคิดที่ครอบคลุมปัญหาตั้งแต่ต้นจนจบกระบวนการ ความพิจารณาให้เห็นทุกแง่มุมในทุกมิติของสาขาของปัญหา ให้เห็นอุบายทางเลือกที่ประกอบอยู่ในภาวะที่เจริญและเสื่อม เพื่อตัดสินใจเลือกแนวทางแก้ปัญหาคือ ดีที่สุดที่จะทำได้ การมองข้ามความสำคัญในรายละเอียดของปัญหาเพียงเล็กน้อย อาจนำมาซึ่งความผิดพลาดในกระบวนการคิดแก้ไขปัญหา คือ “ทุกข์” เพราะเกิดความประมาท ไม่ประกอบด้วยเหตุผลและปัญญาในการพิจารณาธรรมทั้งหลาย [อโยนิโสมนสิการ] นั่นคือ ความไม่สำรวมในอินทรีย์ทั้ง ๖ ที่หมายถึง “อินทริยสังวร-สติสังวร” เพราะฉะนั้น “อวิชชา” เป็นอกุศลธรรมที่เป็นเป้าหมายสำคัญยิ่งในการประพฤติปฏิบัติธรรมที่จะสงบระงับในขั้นสุดท้ายอันเป็น “มิจฉาทิฏฐิ” ให้กลับกลายเป็น “สัมมาทิฏฐิ” แห่งอริยมรรค.

บทความที่ ๒๑ ประจำปี ๒๕๕๘ – ต้นกำเนิดแห่งความไม่รู้จักจริง

ในธรรมชาติของการค้นหาความจริงแห่งชีวิตนั้น ต้องประกอบด้วย (๑) “**ความสงสัย**” กับ (๒) “**ความอยากรู้อยากเห็น**” เพื่อหาคำตอบที่เหมาะสมที่สุดและดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ในขณะนั้น คำว่า “**ความสงสัย**” นั้น ไม่ใช่เนื้อหาของความหมาย “**ความระแวงสงสัย**” ซึ่งเป็นเรื่องความไม่ไว้วางใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือความไม่เชื่อใจทำให้ระแวงสงสัยในพฤติกรรมนั้นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พฤติกรรมหรือการกระทำที่แสดงเจตนาที่แฝงมาด้วย เพื่อให้อีกฝ่ายหนึ่งทำหน้าที่ในการถอดรหัสความหมายแฝงที่แนบมากับการกระทำ นั่นคือ “**ความเชื่อ-ความนึกคิด-ความคิดเห็น-ทัศนคติ-เจตจำนง**” [ในทางธรรมหมายถึง “**พื้นจิตสันดาน**” คือ กิเลสที่หมักคองอยู่ในอุปนิสัยสันดาน] ที่แสดงนัยถึง “**วิสัยทัศน์-โลกทัศน์-มุมมอง-กระบวนทัศน์**” ของบุคคลที่ส่งข่าวสารหรือสารสนเทศมาถึงบุคคลฝ่ายผู้รับสารนั้นๆ ที่เรียกว่า “**กระบวนการสื่อสารระหว่างบุคคล**” ฉะนั้น การที่จะเข้าใจความรู้สึกนึกคิดในใจของผู้อื่น ได้ดีนั้น บุคคลนั้นจะต้องเข้าใจจิตหรือพื้นจิตสันดานของตนได้เป็นอย่างดี คือ รู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมภายในตนเองดีก่อน ก่อนที่จะเข้าบุคคลอื่นหรือธรรมชาติแห่งสรรพสิ่งรอบข้างได้ดี “**ถ้าตัวเองยังไม่รู้ตัวเอง แล้วจะไปรู้คนอื่นได้อย่างไร**” [**“อยากรู้อยากเห็นโลกภายนอกก่อน โดยไม่รู้สภาพร่างกายจิตใจตนเอง**” คือ กระบวนความรู้แบบโลกียธรรม เพื่อเอาชนะอำนาจธรรมชาติในเชิงลัทธิวัตถุนิยมกับลัทธิบริโภคนิยม] เพราะฉะนั้น ในการปฏิบัติธรรม จึงเป็นกระบวนการค้นคว้าหาความจริงภายในจิตสันดานของตนเองอย่างละเอียดลึกซึ้ง จนรู้เห็นเข้าใจธรรมชาติพลังทางจิตวิญญาณที่แท้จริงของตนเอง ที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติได้เช่นกัน ที่เรียกว่า “**อุตตริมนุสสธรรม**” หมายถึง ธรรมวิเศษ คุณวิเศษ คุณพิเศษ ธรรมยอดเยี่ยมของมนุษย์ ธรรมของมนุษย์ผู้ยอดเยี่ยม ธรรมล้ำมนุษย์ ได้แก่ ฌาน วิโมกข์ สมาบัติ มรรค ผล หรือ “**อริยมรรค**” หมายถึง ธรรมชั้นบรรลุมรรคแห่งการปฏิบัติ เช่น ฌาน อภิญญา มรรค ผล นั่นเอง ในการปฏิบัติธรรมพิเศษดังกล่าวนี้ เป็นปฏิบัติที่ปฏิบัติได้ยาก และรู้ผลได้ยาก ที่เรียกว่า “**ทุกข์ปฏิบัติ ทันทวิญญา**” คือ ปฏิบัติที่ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า จะไปเร่งให้ได้ดังใจนี้ ก็เป็นเรื่องยาก และทำให้ผู้ปฏิบัติยาวนานนั้น เกิดความท้อแท้ถดถอยในความตั้งมั่นในอริยมรรค แทนที่จะเกิดปฏิเวธรู้แจ้งแทงตลอดในธรรมทั้งหลาย [กุศลธรรม-อกุศลธรรม-อพยากธรรม] กลับเสื่อมถอยพากันถอยหลังลงคลอง เกิดอาการวิปลาตทั้ง ๔ ได้แก่

“**วิปลาต ๔-วิปลาต ๔**” หมายถึง ความรู้เห็นคลาดเคลื่อน ความรู้เข้าใจผิดเพี้ยนจากความเป็นจริง ซึ่งนับเป็นความผิดพลาดในทฤษฎีเป็นหลัก โดยวิปลาต มี ๓ ระดับ ดังนี้

(๑) “**สัญญาวิปลาต**” คือ วิปลาตด้วยอำนาจสำคัญผิด สัญญาคลาดเคลื่อน หมายถึงผิดพลาดจากความ เป็นจริง เช่น คนตกใจเห็นเชือกเป็นงู

(๒) “**จิตตวิปลาต**” คือ วิปลาตด้วยอำนาจคิดผิด จิตคลาดเคลื่อน ความคิดผิดพลาดจากความเป็นจริง เช่น คนบ้าคิดเอาหญ้าเป็นอาหาร

(๑) “**ทฤษฎีวิปlass**” คือ วิปlassด้วยอำนาจเห็นผิด ทฤษฎีคลาดเคลื่อน ความเห็นผิดพลาดจากความ เป็นจริง โดยเฉพาะเชื่อถือไปตาม “**สัญญาวิปlass**” หรือ “**จิตตวิปlass**” นั้น เช่น มี “**สัญญาวิปlass**” เห็นเชือกเป็นงู แล้วเกิด “**ทฤษฎีวิปlass**” เชื่อหรือลงความเห็นว่าเป็นบริเวณนั้น มีงูชุม หรือมี “**จิตตวิปlass**” ว่าทุกสิ่งที่เกิดขึ้นต้องมีผู้สร้าง จึงเกิด “**ทฤษฎีวิปlass**” คือ ลง ความเห็นผิดว่า “**แผ่นดินไหวเพราะเทพเจ้าบันดาล**”

ฉะนั้น วิปlass ๓ ระดับนี้ ที่เป็นพื้นฐาน เป็นไปใน ๔ ด้าน ดังนี้

- (๑) วิปlassในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง
- (๒) วิปlassในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าสุข
- (๓) วิปlassในสิ่งที่ไม่เป็นตัวตน ว่าตัวตน
- (๔) วิปlassในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม

ในอาการทางจิตใจที่เป็น “**ความวิปlass**” นี้ ยังเกี่ยวเนื่องอยู่กับเรื่อง “**อคติ ๔**” เช่นกัน ดังนี้

“**อคติ ๔**” หมายถึง ฐานะอันไม่พึงถึง ทางความประพฤติที่ผิด ความไม่เที่ยงธรรม ความลำเอียง ได้แก่

- (๑) “**ฉันทาคติ**” คือ ลำเอียงเพราะชอบ
- (๒) “**โทศาคติ**” คือ ลำเอียงเพราะชัง
- (๓) “**โมหาคติ**” คือ ลำเอียงเพราะหลง พลาดผิดเพราะเขลา
- (๔) “**ภยาคติ**” คือ ลำเอียงเพราะกลัว

เพราะฉะนั้น ทั้ง “**วิปlass ๔**” กับ “**อคติ ๔**” รวมกันทำให้เกิด “**อุปาทาน ๔**” ดังนี้

“**อุปาทาน ๔**” หมายถึง ความยึดมั่น ความถ้อยมั่นด้วยอำนาจกิเลส ความยึดติดอันเนื่องมาแต่ตัณหา ผูกพันเอา ตัวตนเป็นที่ตั้ง ได้แก่

- (๑) “**กามอุปาทาน**” คือ ความยึดมั่นในกาม นั่นคือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ที่น่าใคร่ น่าพอใจ
- (๒) “**ทิฏฐูปาทาน**” คือ ความยึดมั่นในทิฏฐิหรือทฤษฎี นั่นคือ ความเห็น ลัทธิ หรือ หลักคำสอน ต่างๆ
- (๓) “**ศีลพัทอุปาทาน**” คือ ความยึดมั่นในศีลและพรต นั่นคือ ถือว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียง ด้วยศีลและวัตร หลักความประพฤติ ข้อปฏิบัติ แบบแผน ระเบียบ วิธี ขนบธรรมเนียม ประเพณี ลัทธิ พิธีต่างๆ ถือว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ โดยสักว่าทำสับบๆ กันมา หรือ ปฏิบัติ ตามๆ กัน ไปอย่างมมาย หรือโดยนิยมน่าว่าลง ว่าศักดิ์สิทธิ์ มิได้เป็นไปด้วยความรู้ความเข้าใจ ตามหลักความสัมพันธแห่งเหตุและผล
- (๔) “**อัตตวาทุอุปาทาน**” คือ ความยึดมั่นในวาตะว่าตัวตน นั่นคือ ความถือหรือสำคัญหมายอยู่ใน ภายใต้ว มีตัวตน ที่จะได้ จะเป็น จะมี จะสูญสลาย ถูกบีบคั้นทำลาย หรือเป็นเจ้าของ เป็น

นายบังคับบัญชาสิ่งต่างๆ ได้ ไม่มองเห็นสภาวะของสิ่งทั้งปวง อันรวมทั้งตัวตนว่าเป็นแต่เพียงสิ่งที่ประชุมประกอบกันเข้า เป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งหลายที่มาสัมพันธ์กันล้วนๆ

เมื่อทำการวิเคราะห์ให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นให้ละเอียดประณีตด้วยหลักปฏิจจสมุปบาท จะเห็นว่า “อุปาทาน ๔” เกิดจากสาเหตุแห่ง “ตัณหา ๓” คือ ความทะยานอยากด้วยความใคร่ความติดใจในกิเลสตัณหานั่นเอง ดังนี้

“ตัณหา ๓” หมายถึง ความทะยานอยากอันเกิดขึ้นในปัจจุบัน ได้แก่

- (๑) “กามตัณหา” คือ ความทะยานอยากในกาม ความอยากได้กามคุณ คือสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้งห้า หรือ “กามคุณ ๕” ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส กายสัมผัส
- (๒) “ภวตัณหา” คือ ความทะยานอยากในภพ ความอยากในภาวะของตัวตนที่จะได้ จะเป็นอย่างไร ใดอย่างหนึ่ง อยากเป็น อยากคงอยู่ตลอดไป ความใคร่อยากที่ประกอบด้วยภวทัญญูหรือสัตตทัญญู
- (๓) “วิภวตัณหา” คือ ความทะยานอยากในวิภพ ความอยากในความพรากพ้นไปแห่งตัวตนจากความเป็นอยู่อย่างใดอย่างหนึ่งอันไม่ปรารถนา อยากทำลาย อยากให้ดับสูญ ความใคร่อยากที่ประกอบด้วยวิภวทัญญูหรืออจุเจตทัญญู

เพราะฉะนั้น “ตัณหา ๓” เกิดจากสาเหตุที่สืบเนื่องมาจาก “อวิชชา ๔” กับ “อวิชชา ๘” อันเกิดจากอดีต ดังนี้

“อวิชชา ๔” หมายถึง ความไม่รู้แจ้ง ไม่รู้จริง นั่นคือ ไม่รู้ในอริยสัจจ์ ๔ ได้แก่

- (๑) ทุกข อญฺญาณํ — ไม่รู้ในทุกข์
- (๒) ทุกขสมุทฺเต อญฺญาณํ — ไม่รู้ในทุกขสมุทัย
- (๓) ทุกขนิโรธ อญฺญาณํ — ไม่รู้ในทุกขนิโรธ
- (๔) ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา อญฺญาณํ — ไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

“อวิชชา ๘” หมายถึง ความไม่รู้แจ้ง ไม่รู้จริง นั่นคือ ไม่รู้ในอริยสัจจ์ ๔ กาลทั้ง ๓ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ได้แก่

- (๑) ไม่รู้ในทุกข์
- (๒) ไม่รู้ในทุกขสมุทัย
- (๓) ไม่รู้ในทุกขนิโรธ
- (๔) ไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา
- (๕) ไม่รู้ในส่วนอดีต
- (๖) ไม่รู้ในส่วนอนาคต
- (๗) ไม่รู้ทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต
- (๘) ไม่รู้ในธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันจึงเกิดมีขึ้นตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า มูลเหตุใหญ่แห่งทุกข์ [วิปัสสนา ๔ อคติ ๔ และ อุปาทาน ๔] เกิดจาก “ตัณหา ๓” คือ ความทะยานอยาก กับ “อวิชชา ๔-อวิชชา ๘” คือ ความไม่รู้จริง เป็นสำคัญ แต่ “รากเหง้าแห่งทุกข์” นั้น มาจาก “อกุศลมูล ๓-รากเหง้าแห่งอกุศล” คือ “โลภะ-โทสะ-โมหะ” นั่นคือ “โลภ [ราคะ]-โกรธ-หลง [อวิชชา]” ซึ่งเป็นองค์ประกอบใน “กิเลส ๑๐-นิเวรณ ๕-อุปกิเลส ๑๖-อนุสัย ๗-สังโยชน์ ๑๐” ดังนี้

“กิเลส ๑๐” หมายถึง สภาพที่ทำให้จิตเศร้าหมอง หรือ “กิเลสวัตร” คือ สิ่งก่อความเศร้าหมอง ได้แก่

- (๑) “โลภะ” คือ ความอยากได้
- (๒) “โทสะ” คือ ความคิดประทุษร้าย
- (๓) “โมหะ” คือ ความหลง ความไม่รู้ ความเขลา
- (๔) “มานะ” คือ ความถือตัว
- (๕) “ทิฏฐิ” คือ ความเห็นผิด
- (๖) “วิจิจฉนา” คือ ความลึกลับสงสัย ความเคลือบแคลง
- (๗) “ถีนะ” คือ ความหดหู่ ความท้อแท้ถดถอย
- (๘) “อุทธัจจะ” คือ ความฟุ้งซ่าน
- (๙) “อหิริกะ” คือ ความไม่ละอายต่อความชั่ว
- (๑๐) “อนตตัปปะ” คือ ความไม่เกรงกลัวต่อความชั่ว

“นิเวรณ ๕” หมายถึง สิ่งที่ยึดมั่นไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม ธรรมที่ยึดมั่นไม่ให้บรรลุคุณความดี อกุศล ธรรมที่ทำให้จิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง ได้แก่

- (๑) “กามฉันทะ” [ราคะ] คือ ความพอใจในกาม ความต้องการกามคุณ
- (๒) “พยาบาท” คือ ความคิดร้าย ความขัดเคืองแค้นใจ
- (๓) “ถีนมิทชะ” คือ ความหดหู่และเชื่องซึม
- (๔) “อุทธัจจกุกกัจจะ” คือ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ ความกระวนกระวายกุ่มก้างวล
- (๕) “วิจิจฉนา” คือ ความลึกลับสงสัย

[หมายเหตุ: เข้าตรวจสอบภาวะจิตนี้ได้ที่เว็บไซต์ Siripat.Com]

“อุปกิเลส ๑๖” หมายถึง โทษเครื่องเศร้าหมอง สิ่งที่ทำให้จิตใจให้เศร้าหมองขุนมัว รับคุณธรรมได้ยาก เรียกอีกอย่างว่า “จิตตอุปกิเลส” ได้แก่

- (๑) อภิขฌาวิสมโลภะ —คิดเพ่งเล็งอยากได้ โลกไม่สมควร
- (๒) พยาบาท —คิดร้ายเขา
- (๓) โภชะ —ความโกรธ
- (๔) อุปนาหะ —ความผูกโกรธ
- (๕) มกฺขะ —ความหูกความดีของผู้อื่น
- (๖) ปลาสะ —ความตีเสมอ
- (๗) อีสสา —ความริษยา
- (๘) มัจฉริยะ —ความตระหนี่
- (๙) มายา —มารยา
- (๑๐) สาถยยะ —ความโอ้อวดหลอกเขา
- (๑๑) ถัมภะ —ความหัวดีอกระด้าง
- (๑๒) สारัมภะ —ความแข่งดีไม่ยอมถดถอย
- (๑๓) มานะ —ความถือตัวทะนงตน
- (๑๔) อติมานะ —คูหมั่นเขา
- (๑๕) มทะ —ความมัวเมา
- (๑๖) ปมททะ —ความประมาทละเลยเลินเล่อ

[หมายเหตุ: เข้าตรวจสอบภาวะจิตนี้ได้ที่เว็บไซต์ Siripat.Com]

“อนุสัย ๗” หมายถึง กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ได้แก่

- (๑) “กามราคะ” คือ ความกำหนัดในกาม ความอยากได้ติดใจในกาม
- (๒) “ปฏิมะ” คือ ความขัดใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง คือ โทสะ
- (๓) “ทิฏฐิ” คือ ความเห็นผิด การยึดถือความเห็น เอาความคิดเห็นเป็นความจริง
- (๔) “วิจิกิจฉา” คือ ความลังเล ความสงสัย
- (๕) “มานะ” คือ ความถือตัว
- (๖) “ภวราคะ” คือ ความกำหนัดในภพ ความอยากเป็น อยากยิ่งใหญ่ อยากยั่งยืน
- (๗) “อวิชชา” คือ ความไม่รู้จริง คือ โมหะ

“สังโยชน์ ๑๐” หมายถึง กิเลสอันผูกใจสัตว์ ธรรมที่มีสัตว์ไว้กับวิญญูทุกข์ หรือผูกกรรมไว้กับผล ได้แก่
ก. “โอรัมภาคัยสังโยชน์ ๕” สังโยชน์เบื้องต่ำ เป็นอย่างหยาบ เป็นไปในภพอันต่ำ

- (๑) “สักกายทิฏฐิ” คือ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน เช่น เห็นรูป เห็นเวทนา เห็นวิญญาณ เป็นต้น
เป็นต้น
- (๒) “วิจิกิจฉา” คือ ความสงสัย ความลังเล ไม่แน่ใจ
- (๓) “สีลัพพตปรามาส” คือ ความถือมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างงมงายเห็นว่าจะ
บริสุทธื์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร
- (๔) “กามราคะ” คือ ความกำหนัดในกาม ความติดใจในกามคุณ
- (๕) “ปฏิฆะ” คือ ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง

ข. “อุทัมภาคัยสังโยชน์ ๕” สังโยชน์เบื้องสูง เป็นอย่างละเอียด เป็นไปแม้ในภพอันสูง

- (๖) “รูปราคะ” คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน หรือในรูปธรรมอันประณีต ความปรารถนาใน
รูปภพ
- (๗) “อรูปราคะ” คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปรฌาน หรือในอรูปรธรรม ความปรารถนาใน
อรูปรภพ
- (๘) “มานะ” คือ ความสำคัญตน คือ ถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่
- (๙) “อุทธัจจะ” คือ ความฟุ้งซ่าน
- (๑๐) “อวิชชา” คือ ความไม่รู้จริง ความหลง

โดยสรุปแล้ว จะเห็นได้ว่า “โลภะ-ราคะ” ๑ “โทสะ-พยาบาท-ปฏิฆะ” ๑ “อวิชชา-โมหะ” ๑ จะปรากฏอยู่ใน
ในอกุศลธรรมทั้งหมด การกำจัดระงับ “อกุศลมูล ๓” นี้ รวมทั้งสัมปยุตตธรรมที่เหลือทั้งหมดนั้น จึงเป็น
ประเด็นการสำคัญในการปฏิบัติธรรม นั่นคือ “ไตรสิกขา” ได้แก่ “อธิปัญญาสิกขา-อธิศีลสิกขา-อธิจิตตสิก
ขา” อันหมายถึง “อริยมรรคมีองค์ ๘” [สัมมาทิฏฐิ-สัมมาสังกัปปะ-สัมมาวาจา-สัมมากรรม-สัมมา
อาชีวะ-สัมมาวาจา-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ] ที่ต้องถือปฏิบัติใน “อริยมรรค ๔-มัคคญาณ” กับ “อริ
ยมผล ๔-ผลญาณ” อย่างจริงจังในภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งเรียกว่า “โลกุตตรปัญญา-โลกุตตรธรรม”
โดยเฉพาะอย่าง อกุศลธรรมสำคัญ คือ “อวิชชา-โมหะ” อันเป็นปฏิกัมภธรรมกับ “ปัญญา-ความรู้ความชัด”
หรือ “อสังโมหะ-ความไม่หลง” โดยให้พิจารณาตามหลัก “อนุโลมปฏิจจนูปบาท” [อวิชชาเป็นเหตุให้เกิด
ทุกข์ = โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส] ในอันดับถัดไปให้พิจารณาถึงอาการลักษณะของความไม่รู้
จริงจำนวน ๒๕ ประการ ดังนี้

อวิชชามีลักษณะ ๒๕ ประการ [องค์แห่งอวิชชา] ได้แก่

- (๑) อัญญาณ — ความไม่หยั่งรู้ด้วยญาณ [ญาณ-ปริชาหยั่งรู้]
- (๒) อทัสสนะ — ความไม่เห็นด้วยญาณทัสสนะ [ทัสสนะ-ความเห็น]
- (๓) อนภิสมัย — ความไม่ตรัสรู้ [ภิสมัย-ความตรัสรู้]
- (๔) อนนุโพทะ — ความไม่ตรัสรู้ตาม [อนุโพทะ-ความตรัสรู้ตาม]
- (๕) อสัมโพทะ — ความไม่ตรัสรู้พร้อม [สัมโพทะ-ความตรัสรู้พร้อม]
- (๖) อัปปฏิเวชะ — การไม่แทงตลอด [ปฏิเวชะ-การแทงตลอด]
- (๗) อสังคาหณา — ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง [สังคาหณา-ความถือเอาถูกต้อง]
- (๘) อปริโยคาหณา — ความไม่หยั่งโดยรอบคอบ [ปริโยคาหณา-ความหยั่งโดยรอบคอบ]
- (๙) อสมเปกขณา — ความไม่พินิจ [สมเปกขณา-ความพินิจ]
- (๑๐) อปัจจเวกขณา — ความไม่พิจารณา [ปัจจเวกขณา-ความพิจารณาทบทวน]
- (๑๑) อัปปัจจักษกรรม — ความไม่รู้ในกรรมของตน [กัมมผลสัทธา-กฎแห่งกรรม]
- (๑๒) ทุมมิชณะ — ความทรมานปัญญา [สัมมาทิฏฐิ-ความเห็นชอบ อธิปัญญา-ปัญญาอันยิ่ง]
- (๑๓) พาลยะ — ความโง่เขลา [วิสารทะ-ฉลาดชำนาญ ปฏิภาณ-ความคิดทันการ]
- (๑๔) อสัมปชัญญะ — ความไม่รู้ทั่วพร้อม [สัมปชัญญะ-ความรู้ทั่วพร้อม]
- (๑๕) โมหะ — ความหลง [ปัญญา-ความรอบรู้-ความรู้ชัด]
- (๑๖) ปโมหะ — ความลุ่มหลง [อวิกเขปะ-ความไม่ฟุ้งซ่าน เอกัคคตา-จิตตสมาธิ]
- (๑๗) สัมโมหะ — ความหลงไหล [อสัมโมหสัมปชัญญะ-รู้ชัดว่าไม่หลง]
- (๑๘) อวิชา — รู้สิ่งที่ไม่ควรรู้ [วิชา-ความรู้แจ้ง อภิญญา-ความรู้ยิ่งยวด]
- (๑๙) อวิชโชณะ — โธณะคืออวิชาให้จมลงในวิภูฏะ [วิภูฏะ-ความพ้นจากวิภูฏะ]
- (๒๐) อวิชาโยคะ — โยคะคืออวิชาให้ประกอบไว้ในวิภูฏะ [วิราคะ-ความไม่ติดพันเป็นอิสระ]
- (๒๑) อวิชชานุสสัย — อนุสัยคืออวิชาด้วยอำนาจการละยังไม่ได้ [นิโรธ-ความดับกิเลสและทุกข์]
- (๒๒) อวิชชาปริยฎฐาน — การกัสมุรมจิตคืออวิชา [อุปสมะ-ความสงบ สมณะ-การสงบระงับจิต]
- (๒๓) อวิชชาลังคี — กลอนเหล็กหรือลิ่มคืออวิชา [วิสังโยค-ความหมดเครื่องผูกมัด]
- (๒๔) โทสะ — ความคิดประทุษร้าย [อพยบาท-ความไม่ขัดเคืองมีเมตตา]
- (๒๕) โลภะ — ความอยากได้ [อปยะ-ความไม่พอกพูนกิเลส]

ฉะนั้น องค์แห่งอวิชชา ๒๕ ประการ ดังกล่าวนี้ เป็นมูลเหตุแห่งความทุกข์ คือ “ทุกข์ตา” ที่เรียกเต็มว่า “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” [ทุกข์อริยสังข์] ซึ่งสามารถน้อมพิจารณาในกรรมฐานด้วย “ทุกข์านุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นสังขารเป็นทุกข์ เห็นสภาพแห่งทุกข์ “ทุกข์ตา-ทุกข์ลักษณะ” ซึ่งมีกำลังแห่งวิปัสสนาพละ เพราะอาศัยสมาธิในทริย โยมฆ่าแรก โยมทำลาย “ปณิธิแห่งขันธ ๕” ความละสุขสัญญา โยมสำเร็จได้ด้วย

ทุกขานุปัตสสนา ในขณะที่เดียวกัน การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุถึง “ทุกขานุปัตสสนายถาภูตญาณ” ย่อมทำให้
พ้นจากความหลงโดยความเป็นสุข จากความไม่รู้ เพราะเหตุนี้ จึงเป็น “ญาณวิโมกข์” เพราะฉะนั้น **ทุกขานุปัตสสนา** ย่อมยัง “**นิพเพทธิปัญญา**” [ปัญญาทำลายกิเลส] ให้บริบูรณ์ นั่นคือ “**อนุโลมขันติ**” ซึ่งเป็นการนับ
ได้ว่าเป็นเรื่องความอดทนในสภาพแห่งทุกข์ด้วย “**อาการ ๔๐**” ดังนี้

พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ โดยความว่า :-

- (๑) เป็นของไม่เที่ยง
- (๒) เป็นทุกข์
- (๓) เป็นโรคร
- (๔) เป็นดังหิวผี
- (๕) เป็นดังลูกศร
- (๖) เป็นความลำบาก
- (๗) เป็นอาพาธ
- (๘) เป็นอย่างอื่น
- (๙) เป็นของชำรุด
- (๑๐) เป็นเสียด
- (๑๑) เป็นอุบาทว์
- (๑๒) เป็นภัย
- (๑๓) เป็นอุปสรรค
- (๑๔) เป็นความหวั่นไหว
- (๑๕) เป็นของผุพัง
- (๑๖) เป็นของไม่ยั่งยืน
- (๑๗) เป็นของไม่มีอะไรต้านทาน
- (๑๘) เป็นของไม่มีอะไรป้องกัน
- (๑๙) เป็นของไม่เป็นที่พึ่ง
- (๒๐) เป็นของว่าง
- (๒๑) เป็นของเปล่า
- (๒๒) เป็นของสูญ
- (๒๓) เป็นอนัตตา
- (๒๔) เป็นโทษ
- (๒๕) เป็นของมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา
- (๒๖) เป็นของหาสาระมิได้

- (๒๗) เป็นมูลแห่งความลำบาก
- (๒๘) เป็นดังเพชฌฆาต
- (๒๙) เป็นความเสื่อมไป
- (๓๐) เป็นของมีอาสวะ
- (๓๑) เป็นของอันปัจจัยปรุงแต่ง
- (๓๒) เป็นเหยื่อแห่งมาร
- (๓๓) เป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา
- (๓๔) เป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา
- (๓๕) เป็นของมีความป่วยไข้เป็นธรรมดา
- (๓๖) เป็นของมีความตายเป็นธรรมดา
- (๓๗) เป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา
- (๓๘) เป็นของมีความรำไรเป็นธรรมดา
- (๓๙) เป็นของมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
- (๔๐) เป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

อย่างไรก็ตาม ให้พิจารณาสภาวะธรรมแห่ง “อวิชชา” ให้ละเอียดลึกซึ้ง ว่าเป็นต้นเหตุของ “ทุกข์” ทั้ง ๔๐ ประการ ซึ่งหมายถึง สภาวะของเบญจขันธ์ [ขันธ์ ๕] ในการเจริญภาวนาก็มีวัตถุประสงค์เพื่อทำตนให้หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในขันธ์ทั้ง ๕ ประการ นั่นเอง โดยการทำความเข้าใจอย่างถูกต้อง “สัมมาทิฐิ” ที่ จะ “ทบทวน” หรือ “ระเบิดขันธ์ ๕” [ขันธวินิมุตติ-วิวิญญะ] ที่เรียกว่า “**วฏฐานคามินาปฏิบัติ**” [วิปัสสนาญาณ ๘] หมายถึง ข้อประพฤติปฏิบัติในการออกจากความยึดมั่นในสังขารนิमितทั้งภายในและภายนอกทั้งหลาย เพื่อให้เข้าถึงอริยมรรคให้ได้ เพราะฉะนั้น การบรรลุถึง “**อรหัตตมรรค**” คือ การทำลายหักล้าง “**สังโยชน์ ๑๐**” ลงในคราวเดียวกัน เป็น “**โลกุตตรมรรค**” และทำให้สามารถบรรลุถึง “**อรหัตตผล**” อันเป็นผลแห่งมรรค คือ “**โลกุตตรผล**” หมายถึง “**สัมมาญาณ**” เมื่อเจริญปัจเจกเวกขณญาณจนถึง “**ญาณทัสสนะอันมีปริวัฏฐี ๓**” [ญาณ ๓ = ตัจจญาณ-หยั่งรู้สัจจะ ๑ กิจจญาณ-หยั่งรู้กิจ ๑ กตญาณ-หยั่งรู้การอันทำแล้ว ๑ ในกิจในอริยสัจ ๔] จึงเป็นการตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแห่งพระตถาคตพระองค์นั้น อันเป็น “**สัมมาวิมุตติ**” คือ “**อรหัตตผลวิมุตติ**” หรือ “**พระนิพพาน**” แล้วจึงเกิด “**อาสวักขยญาณ**” ในญาณอันดับสุดท้ายในปัจฉิมยามแห่งราตรีคืนตรัสรู้ของพระองค์ สิ่งนี้คือ “**สัจจภาวะแห่งพระนิพพาน**” ที่เกิดขึ้นจริงของพระศาสดาจอมมหาบุรุษเอกในโลก

ฉะนั้น คำว่า “**ความตรัสรู้**” [สัมโพธิ-อัสวักขยญาณ] ในความเป็นจริง คือ การรู้แจ้งเห็นจริงในต้นกำเนิดแห่งความไม่รู้จริง คือ “**อวิชชา**” อันถือเป็นองค์ธรรมหนึ่งในอภิสถาธรรม “**อัสวะ ๔**” หมายถึง สภาวะอันหมักคองสันดาน สิ่งที่มีอมพินิจิต หรือ กิเลสที่ไหลซึมชานไปข้อมใจเมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ ได้แก่

- (๑) “**กามาสวะ**” อัสวะคือกาม ความอยากได้ “**กามคุณ**” คือ ส่วนที่น่าปรารถนาน่าใครมี ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ โภกฐัพพะ [สัมผัสทางกาย] ที่น่าใคร่น่าพอใจ หรือ “**กามสุข**” คือ สุขในทางกาม สุขที่เกิดจากกามารมณ์ เป็นธรรมที่สะท้อนให้เกิดนิเวศน์ในข้อ “**กามฉันทะ**” [ราคะ] คือ ความพอใจในกาม ความต้องการกามคุณ และ “**พยาบาท**” คือ ความคิดร้าย ความขัดเคืองแค้นใจ
- (๒) “**ภวาสวะ**” อัสวะคือภพ ความอยากในภาวะของตัวตนที่จะได้ จะเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง อยากเป็นอยากคงอยู่ตลอดไป คือ “**ภวฉันทะ**” เป็นธรรมที่สะท้อนให้เกิดนิเวศน์ในข้อ “**ฉันทิมิทธะ**” คือ ความหุดหู่และเชื่องซึม
- (๓) “**ทิฏฐาสวะ**” อัสวะคือทิฏฐิ ความยึดถือตามความเห็น ความถึมั่นที่จะให้เป็นไปตามความเชื่อถือหรือความเห็นของตน การถือยึดเอาความเห็นเป็นความจริง ความเห็นผิด ความยึดติด ทฤษฎี เป็นธรรมที่สะท้อนให้เกิดนิเวศน์ในข้อ “**อุทธัจจกุกกัจจะ**” คือ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ ความกระวนกระวายกลุ่มกังวล
- (๔) “**อวิชชาสวะ**” อัสวะคืออวิชชา ความไม่รู้จริง ความหลงลืมสติ “**โมหะ**” ทำให้ปิดกั้นปัญญา เข้าไม่ถึง “**อริยสัจ ๔**” ความไม่รู้เหตุผลในกาลทั้ง ๓ และไม่รู้จริงใน “**ปฏิจาสมุปบาท ๑๒**” เป็นธรรมที่สะท้อนให้เกิดนิเวศน์ในข้อ “**วิจิกิจฉา**” คือ ความลังเลสงสัย

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า “**อวิชชา**มีลักษณะ ๒๕ ประการ” กับ “**ทุกข์**ในอาการ ๔๐” นั้น ทำให้เห็นความจริงที่เป็นภาพรวมแห่งสังขธรรมระหว่างสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในทั้ง ๒ ฝ่าย “**อวิชชา ๔-อวิชชา ๘**” มีแหล่งกำเนิดจาก “**รากเหง้าแห่งอกุศลมูล ๓**” [โลภะ-โทสะ-โมหะ] ซึ่งเป็นกิเลสที่หมักคองอยู่ในพินิจิตสันดานที่ฝังอยู่ในส่วนลึกใน “**จิตไร้สำนึก**” ซึ่งเป็น “**จิตใต้ก้นบึ้ง**” ที่ไม่แสดงตนออกมาง่ายๆ จนกว่าจะมีอารมณ์ที่เหมาะสมมากกระตุ้น จึงจะแสดงออกเป็นพฤติกรรมแน่ชัดให้ปรากฏให้เห็น ที่เป็น “**อุปนิสัยที่แท้จริง**” [ใจคอ] ของบุคคลนั้น เพราะฉะนั้น การกำจัดทำลาย “**อัสวะ ๔**” พร้อมกิเลสอกุศลทั้งหลาย จึงเป็นเรื่องของฝ่าย “**ปัญญาวิปัสสนา**” โดยตรง โดยมี “**จิตตัววิปัสสนา**” [สมาธิในวิปัสสนา-จตุตถมานจิตสมาธิ] ที่บรรลุถึงฐานะที่เป็นไปได้จริงแห่ง “**ญาณทัสสนะ**” [มัคคญาณ] ที่สมบูรณ์หมดจดด้วย “**วิสุทธิ ๘**” ข้อสังเกตประการหนึ่ง คืออย่าลืมนึกว่า “**อกุศลธรรมทั้งหลาย**” ที่เป็นกิเลสอย่างละเอียด “**อนุสัยกิเลส**” จะฝังตัวลึกอยู่ในพินิจิตสันดานที่อยู่ลึกกว่า “**นิเวศน์ปกิเลส-นิเวศน์ธรรม**” [ปริยภูฐานกิเลส] ที่คอยเข้ามาครอบงำหรือกลุ่มมุ่มจิตในแต่ละขณะ แต่ “**อนุสัยกิเลส**” นั้น ฝังตัวแฝงลึกอยู่ใน “**จิตตสันดาน**” ข้ามภพข้ามชาติมานับไม่ถ้วน เป็นตัวบ่งการในการสร้างอกุศลกรรมให้เกิดผลวิบากในทุกคติแห่ง “**โยคธรรม**” ทั้งหลาย หมายถึง ธรรมคือกิเลสเครื่องประกอบ

สัตว์ไว้ในภพ [กรรมภพ] หรือผูกสัตว์คู่เทียมไว้กับแอก ได้แก่ “**กาม-ภพ-ทวิภู-อวิชา**” หรือ “**โอมะ**” หมายถึง หวังน้ำคือสงสาร หวังน้ำคือการเวียนว่ายตายเกิด [ภวจักร-สังสารจักร-วัฏฏะ-สังสารวัฏ-สงสาร ทุกข์] กิเลสอันเป็นคุณกระแสน้ำหลากท่วมใจสัตว์ ได้แก่ “**กาม-ภพ-ทวิภู-อวิชา**” สำหรับ คำว่า “**สังสาร ทุกข์**” หมายถึง ทุกข์ที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด ทุกข์ที่ประสบในภาวะแห่งการว่ายวนอยู่ในกระแสแห่งกิเลส กรรม และ วิบาก และคำว่า “**สังสารวัฏ**” หมายถึง วัฏวนแห่งการเวียนเกิดเวียนตาย การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกหรือในภพต่างๆ, โดยใจความ ก็ได้แก่ “**สังสาระ**” นั่นเอง คำว่า “**สังสาระ-สงสาร**” หมายถึง การเที่ยวเร่ร่อนไปในภพ คือภาวะแห่งชีวิต ที่ถูกพัดพาให้ประสบสุขทุกข์ ขึ้นลง เป็นไปต่างๆ ตามกระแสแห่ง (๑) อวิชา (๒) ตัณหา และ (๓) อุปาทาน [ให้พิจารณาตามหลักอนุโลมปฏิจสมุปบาท คือ การพิจารณาสาเหตุแห่งทุกข์] การว่ายวนอยู่ในกระแสแห่ง (๑) กิเลส (๒) กรรม และ (๓) วิบาก [การพิจารณาตามหลักไตรวัฏฏ์ หรือวัฏฏะ ๓ ซึ่งถือเป็นธรรมอันเกิดขึ้น -อุปปีนธรรม- ด้วยเหตุชนิดเดียวกัน ที่เรียกว่า “**ปฏิจสมุปปีนธรรม**”] การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกหรือในภพต่างๆ ว่าโดยสภาวะ ก็คือ ความสับสนต่อเนื่องไปแห่งชั้นทั้งหลายนั่นเอง [อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์] และ คำว่า “**สังสารจักร-ภวจักร**” หมายถึง วงล้อแห่งสังสาระ วงล้อแห่งการเที่ยวเร่ร่อนเวียนว่ายตายเกิด อการหมุนวนต่อเนื่องไปแห่งภาวะของชีวิตที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในหลักปฏิจสมุปบาท อย่างไรก็ตาม “**สังสารจักร**” เป็นคำใน ชั้นอรรถกถาลงมา เช่นเดียวกับ คำว่า “**ภวจักร-ปัจจยการจักร**” ตลอดจน “**ปฏิจสมุปบาทจักร**” ซึ่งเป็นคำที่เลือกสรรมาใช้ในการอธิบายหลักปฏิจสมุปบาทนั้น อการหมุนวนของ “**สังสารจักร**” หรือ “**ภวจักร**” นี้ เป็นคำที่ใช้อธิบายตามหลักไตรวัฏฏ์ เพราะฉะนั้น “**อวิชา**” เป็นกิเลสธรรมที่มีความหมายลึกซึ้งในการเจริญ “**โยนิโสมนสิการ**” ที่คล้อยตามหลักปฏิจสมุปบาท หมายถึง “**การใช้ความคิดถุวิธี**” คือ การทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า สวหาเหตุผลจนตลอดสาย แยกแยะออกพิเคราะห์ ดูด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและโดยอุบายวิธี ให้เห็นสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย ด้วยการให้เหตุผลที่ประกอบด้วยปัญญา หรือที่เรียกว่า “**ปัจจัยปริคคญาณ**” (ข้อ ๒ ใน โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) คือ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป หรือ “**จตุปปตญาณ-ทิพพจักขุญาณ**” (ข้อ ๒ ใน วิชา ๓ คือ ญาณกำหนดรู้จุดและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม ฉะนั้น ในการพัฒนาปัญญาเพื่อให้เห็นัจจธรรมแห่งปรมาตมได้ นั้น จึงประกอบด้วย “**พาหุสัจจะ**” หมายถึง ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก ความเป็นผู้ได้เรียนรู้มาก หรือคงแก่เรียนมีองค์ ๕ ได้แก่ (๑) **พหุสุตตะ** ได้ยินได้ฟังมาก (๒) **ชตา** ทรงจำไว้ได้ (๓) **วชสาปริจิตตา** คล่องปาก (๔) **มนสาอนุเปกขิตตา** เจนใจ และ (๕) **ทวิภูตยา สุปฏิวิทฐา** ขบได้ด้วยทฤษฎี เพื่อให้เกิดปัญญาแตกฉานแห่ง “**ปฏิสัมภิตา ๔**” หมายถึง ความแตกฉาน ความรู้แตกฉาน ปัญญาแตกฉาน ได้แก่ (๑) “**อตลปฏิสัมภิตา**” ปัญญาแตกฉานในอรรถ (๒) “**สัมมปฏิสัมภิตา**” ปัญญาแตกฉานในธรรม (๓) “**นิรุตติปฏิสัมภิตา**” ปัญญาแตกฉานในทางภาษา (๔) “**ปฏิภาณปฏิสัมภิตา**” ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ แต่ด้วยยังเป็นผู้ไม่รู้แจ้งเห็นจริงแห่งอวิชา คือ “**โยนิโสมนสิการ**” หมายถึง ไม่ประกอบด้วยปัญญา.

